

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ

ПРИЧИНИ І ПРОЯВИ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ
НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
В ЧАСИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала:

здобувачка 2 курсу 07-242М групи
Спеціальності 032 Історія та археологія
Освітньо-професійної програми Історія та
археологія
Головко Тетяна Віталіївна

Керівник: к.і.н., доцентка Батенко Г.В.

Рецензент: Лисенко Д.М.

Івано-Франківськ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	7
1.1 Стан наукової розробки теми.....	7
1.2 Джерельна база дослідження	13
РОЗДІЛ 2. Причини колабораціонізму українського населення з німецькими окупантами	17
2.1 Українське національне питання та колабораціонізм	17
2.2 Соціально-економічне підґрунтя українського колабораціонізму .	20
2.3 Особливості німецької окупаційної політики як фактор колабораційної діяльності.....	22
РОЗДІЛ 3. Практика українського колабораціонізму часів Другої світової війни.....	26
3.1 Військово-політичний колабораціонізм.....	26
3.2 Співпраця у соціально-економічній сфері	29
3.3 Культурний колабораціонізм: грані взаємодії	32
ВИСНОВКИ	37
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	40
ДОДАТКИ	
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності здобувача вищої освіти Херсонського державного університету.....	45

ВСТУП

Актуальність. Проблема колабораціонізму українців з німецькими окупантами неодноразово ставала предметом історичних досліджень, а також політико-правових дискусій. Це явище в українській історії є досить заангажованим через багаторічну радянську пропаганду «зрадництва». Сучасна історична наука намагається об'єктивно та неупереджено проаналізувати причини та прояви цього явища, очистити академічну науку від нашарувань ідеологізму та пропаганди радянських часів, опублікувати раніше недоступні архівні джерела та наративи учасників тих подій. Це потрібно перш за все для об'єктивного висвітлення дійсності такого складного явища як буття українців в умовах жорсткого окупаційного режиму фашистської Німеччини та задля можливості суспільного примирення всередині українського соціуму на сучасному етапі.

Заради уникнення спекуляцій та розповсюдження радянських міфів про колаборантів-зрадників ця проблематика має бути переосмислена з точки зору новітніх методологічних підходів історичної науки та норм міжнародного права. Також є необхідність порівняльного аналізу українського колабораціонізму та колабораціонізму на територіях інших окупованих держав, у тому числі й російських.

На сьогоднішній день проблема колабораціонізму з окупантами для України є не лише проблемою далекого минулого, адже 2022 рік став для нашої держави роком вторгнення військ Російської Федерації та окупації значної частини територій. Колабораціонізм знов стає свідомим вибором або вимушеним кроком.

Отже, визначення реальних причин колабораціонізму є не лише актуальним питанням в українській історичній науці, а й нагальною суспільною проблемою, яка дасть підґрунтя для розуміння та примирення з цим явищем.

Мета дослідження – охарактеризувати причини і прояви колабораціонізму на тимчасово окупованій території України в часи німецько-радянської війни.

Для реалізації мети були поставлені наступні завдання:

1. Окреслити сучасну українську історіографію проблеми та визначити джерельну базу дослідження;
2. визначити національно-політичні, соціально-економічні та інші причини колаборації українського населення з німецькими окупантами;
3. проаналізувати практичне втілення співпраці у військово-політичній, соціально-економічній та культурній сфері.

Об'єктом дослідження є колабораціонізм українського населення з німецьким окупаційним режимом періоду німецько-радянської війни.

Предметом дослідження є причини і прояви колабораціонізму на тимчасово окупованій території України в часи німецько-радянської війни.

Хронологічні межі дослідження визначаються періодом перебування українських територій під окупаційною владою німців під час Другої світової війни (1941 – 1944 рр.).

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України у її сучасних кордонах.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження являються принципи науковості, системності, об'єктивності та гуманізму. У процесі дослідження застосовані загальнонаукові методи аналізу та синтезу з метою аналізу, узагальнення та систематизації фактів колабораціонізму українського населення з окупантами часів німецько-радянської війни. Також застосовано метод класифікації для визначення різновидів українського колабораціонізму часів німецької окупації. Окрім цього застосовані спеціально-історичні методи, зокрема порівняльно-історичний – дозволив виявити особливості українського

колабораціонізму порівняно з іншими окупованими націями та хронологічний, який дав змогу охарактеризувати фактичні прояви колаборації на українських землях у хронологічній послідовності.

Наукова новизна. У ході дослідження систематизовано наявну наукову літературу та виявлено тенденцію у сучасних наукових публікаціях до повного перегляду проблеми колабораціонізму з німецьким окупаційним режимом, систематизовано погляди на дефініцію «колабораціонізм» та визначення його основних рис, актуалізовано проблему кваліфікації добровільного оstarбайтерства як колабораційної діяльності, розширено роль джерел особового походження для визначення мотивації колабораціонізму.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути актуальними під час подальшої розробки актуальної тематики теоретичних та практичних проблем колабораціонізму, для розробки відповідних курсів або спецкурсів у закладах освіти, при проведенні відповідних позакласних заходів та у процесі виховної роботи.

Апробація результатів дослідження. Окремі аспекти дослідження були представлені у вигляді доповіді на тему: «Українське національне питання як підґрунтя колабораціонізму з німецьким окупаційним режимом на українських землях під час Другої світової війни» у межах VI науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір» у м. Івано-Франківськ, 11 травня 2023 року.

Публікації. За результатами дослідження були опубліковані дві статті:

1. Головка Т. Українське національне питання як підґрунтя колабораціонізму з німецьким окупаційним режимом на українських землях під час Другої світової війни. *Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний*

вимір: матер. VI наук.-практ. Конф. Молодих вчених, аспірантів та студентів. Івано-Франківськ, 2023. С. 13-17.

2. Головка Т. Практика військового колабораціонізму на території України в роки Другої світової війни. *Магістерські студії*. Вип. XXIII. Івано-Франківськ, 2023 (подано до друку).

Структура. Робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, списку використаних джерел (42 найменування) та одного додатку.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки теми

Не дивлячись на багатотисячолітню історію війн у всесвітній історії, поняття колабораціонізму у його сучасному розумінні породила саме Друга світова війна. Зазвичай класичним прикладом співпраці цивільного населення та військових з окупаційним режимом вважається Франція. Особливістю Другої світової війни є ті чи інші форми колабораціонізму з німецьким окупаційним режимом практично у кожній європейській країні, державній чи бездержавній нації, тому ця проблема неодноразово ставала предметом спеціальних історичних досліджень.

В українській історичній науці довгий час панувала радянська ідеологічна система, яка воліла замовчувати реальні причини та практики колабораціонізму на українських територіях під час Другої світової війни. Це спричинило викривлений погляд, впровадження міфу про суспільно-політичну єдність радянського суспільства та формування кліше «зрадника Батьківщини» та «пособника ворогу» [17, с. 64]. Після проголошення незалежності українським науковцям знадобився певний час для акумуляції необхідного масиву історичних джерел та формування нових підходів до вивчення проблеми колабораціонізму. З другої половини 1990-х років можна говорити про початок активної роботи у цьому напрямку.

Одним з перших вчених, який вводить поняття колабораціонізму в українську історичну науку, став О. Потильчак. Переважно він займався дослідженням економічного різновиду колабораціонізму як найбільш розповсюдженої форми співпраці з німецьким окупаційним режимом на українських землях. Але на думку вченого розмежування різновидів колабораціонізму є досить умовним, адже економічна діяльність

колаборантів була тісно пов'язаною з політичною співпрацею і навпаки. Щодо причин співпраці з окупантами – тут науковець пропонує виокремити поняття «вимушеного» та «добровільного» колабораціонізму, адже саме в господарській сфері співпраця з окупантами була здебільшого єдиним способом зберегти своє життя та не носила ідейний характер, який є принциповим у визначенні злочину проти власної держави [31, с. 25].

Визнаним авторитетним дослідником проблеми колабораціонізму під час Другої світової війни в сучасній українській історичній науці є Валентина Шайкан [36 – 41]. Вона має ряд публікацій та монографій з цієї проблематики, які на сьогоднішній день є найбільш ґрунтовними дослідженнями та багато у чому визначають вектори подальшої роботи з визначення, типології, причин та проявів колабораціонізму на українських землях під час німецької окупації.

Перш за все історикиня визначає колабораціонізм як «як складне суспільно-психологічне явище, має політичний, адміністративний, економічний, культурний, воєнний, релігійний, побутовий, морально-психологічний аспекти» [37, с. 46]. Таким чином авторка розширила спектр проявів колабораціонізму від загальносуспільних до виключно індивідуальних, а також вводить до наукового обігу психологічний аспект мотивації до співпраці з окупантами, який для українців мав одне з ключових значень, адже встановлення радянської влади на наших землях супроводжувалося політичними, економічними, культурно-релігійними репресіями, що саме по собі становило шалений психологічний тиск у межах соціуму.

В. Шайкан чітко визначає поняття «колабораціонізм», «пособництво окупантам» та «трудова діяльність», що дає змогу провести грань між співпрацею, сприянням та діяльністю, у якій відсутній склад злочину та яку слід відрізнити від колабораціонізму. Окрім цього, дослідниця класифікує колабораціонізм за формою

співпраці та визначає шість його різновидів: політичний (індивідуально-політичний), адміністративний, військовий, економічний, побутовий, культурний [37, с. 51 – 52].

Позитивною вважаємо тенденцію у працях В. Шайкан відходу від однозначно негативного трактування колабораціонізму на українських землях під час Другої світової війни. Дослідниця постійно наголошує, що це явище занадто багатогранне та потребує диференційованого міждисциплінарного аналізу, враховуючи не лише фактичні дані історичних джерел, а й історичну ретроспективу, особливостей власне української історії для розуміння причин колабораційної діяльності.

Важливим є доробок І.Дерейка, який вперше у новітній вітчизняній історіографії актуалізував архівно-слідчі справи репресованих як джерело вивчення колабораціонізму, особливо що стосується «особистого виміру» [20]. У сфері наукових зацікавлень автора передусім збройні форми колабораціонізму на українських землях, зокрема військовий – участь місцевого населення в окупаційних військових формуваннях та поліцейських підрозділах [21].

В. Орлянський проводить у своєму дослідженні багато паралелей з європейською практикою колабораціонізму та наголошує на принциповій відмінності у мотивації та формах цієї співпраці: «Збройне протистояння проти Радянської влади штовхнуло в ряди її ворогів величезну кількість людей, які були незгодні, перш за все, зі сталінським режимом, іноді це могли бути цілі соціальні й етнічні групи» [27, с. 211]. У політичних формах українського колабораціонізму дослідник вбачає елементи громадянського протистояння, а відтак – не усі практичні вияви військової та політичної співпраці з німцями можна вважати класичним колабораціонізмом. На нашу думку це є досить перспективним аспектом проблематики для подальшого дослідження колабораціонізму на українських землях.

У контексті дослідження особливостей українського колабораціонізму цікавими є напрацювання В. Дзьобака [22]. Порівнюючи вітчизняну практику із західноєвропейською, він робить висновок про необхідність розмежування колабораціонізму «державного» та «приватного». Тут головним критерієм слугують не лише наявність державних інституцій чи органів управління, а й визнання цих утворень нацистською Німеччиною чи її союзниками. Відповідно, для України більш характерний приватний колабораціонізм, сутність якого дуже близька до визначення колабораціонізму Валентини Шайкан [17, с. 71] та не завжди мала ідейне підґрунтя.

Більш детально заглиблюється у мотивацію саме політичного різновиду колабораціонізму заглибилася З. Польова. Її елементами вона вважає антикомуністичні настрої, антисемітські переконання та «домінування елемента етнічного незадоволення над соціальними й ідеологічними в діалозі з нацистами» [30, с. 250]. Авторка у своїй праці ставить дійсно актуальні питання – чи повинні були українці зберігати лояльність до радянського чи польського урядів, якщо весь міжвоєнний період історії для них супроводжувався утисками, репресіями, обмеженнями та переслідуваннями. Дійсно, вважаємо цей фактор одним із базових у політичному та військовому колабораціонізмі українців з німецьким окупаційним режимом.

Знаковими в українській історіографії є праці А. Боляновського, головною сферою наукових зацікавлень якого є військовий та військово-політичний колабораціонізм. На відміну від теоретичних напрацювань попередників, автор зосереджується більше на практичній стороні колабораційної діяльності і обирає найбільш ідеологізовану її варіацію. А. Боляновський акцентує увагу на інтернаціональному характері військових формувань часів Другої світової війни [4, с. 8] і у цьому контексті залучення українських добровольців не є чимось надзвичайним для практики німецького командування. Автор ґрунтовно

та у хронологічному порядку дослідив процес створення, діяльності та подальшу долю українських збройних формувань та їх учасників. Окремо зупиняється на структурних та організаційних проблемах українських батальйонів, їх взаємини з рухом Опору та зміна політики Німеччини відповідно до геополітичних пріоритетів та перебігу подій війни. А. Боляновський увів у науковий обіг значний масив архівних документальних та фото-джерел, у тому числі німецького походження [4, с. 538 – 568].

Ще одним автором досліджень, присвячених проявам колабораціонізму українців з німецьким окупаційним режимом у військово-політичній сфері, є В. Косик. Особливо зацікавив дослідника батальйон «Нахтігаль». Автор визнає, що факт відсутності власної державності та незадоволені національні амбіції змусили українські націоналістичні сили шукати підтримки у нацистської Німеччини. При чому, В. Косик однозначно визначає це рішення як свідоме, наголошуючи, що провідники ОУН прекрасно усвідомлювали можливі наслідки, не поділяли ідеологію нацизму, але бачили у Німеччині політичного та військового союзника [24, с. 99].

Окремий масив української історіографії – це праці присвячені проблемі остарбайтерів, які теоретично не підпадають під визначення колаборантів, але Т. Пастушенко наприклад говорить про певну частину «добровольців» серед них [28, с. 43]. Але авторка детально зупинилася на понятті добровільності виїзду на роботи до Німеччини, відзначаючи, що в окупованому Києві було не так багато можливостей прогнати сім'ю, та й у самій Німеччині статус остарбайтерів ніяк не відрізнявся – добровільно людина прибула туди чи ні, ставлення та умови утримання всіх робітників зі східних територій було близьким до становища радянських військовополонених [28, с. 46].

У дослідженні Т. Вронської колабораціонізм як поняття напругу не згадується, а постає як суспільно-політичне явище крізь призму

погляду тоталітарної системи. Саме тому авторка говорить про «феномен пособництва» [15], адже так кваліфікувала дії колаборантів радянська пропаганда і правова система. Т. Вронська проаналізувала відповідний пласт радянського законодавства та визначила, що співпраця могла трактуватися досить широко – від політико-ідеологічних форм колабораціонізму до побутових форм взаємодії. При цьому члени сім'ї так званих пособників теж підлягали арешту. Загалом спектр термінології, що використовувалася стосовно колаборантів у радянській пропаганді та у законодавчих актах включав «зрадник», «зрадник батьківщини», «ставленик», «запроданець», «поплічник», «посіпака» [17, с. 74].

Початок російсько-української війни у 2014 році та повномасштабне вторгнення у 2022 році актуалізували проблематику колабораціонізму для українського суспільства. Починають з'являтися публікації, спрямовані не лише на юридичне та політичне осмислення сучасних наслідків цього явища, а й на переосмислення українського колабораціонізму часів німецької окупації [16; 17; 19; 30; 33; 35]. Є думки, що не маючи власної держави – українцям не було кого зраджувати. Або про злочинний радянський режим, боротьба з яким виправдовувалася будь якими засобами. Ці та інші аспекти потребують об'єктивного дослідження та суспільного та наукового обговорення. Тож дискурс триває.

Таким чином, протягом періоду незалежності України, українська історична наука актуалізувала проблематику колабораціонізму на українських землях під час Другої світової війни. Найголовнішим досягненням у цій галузі можна вважати поступове розвінчування міфів радянської пропаганди, використання зарубіжного досвіду дослідження явища колабораціонізму, порівняння українського колабораціонізму з іншими європейськими державами та народами. Важливим стало визначення дефініції «колабораціонізм», його типологія, пошук та

введення до наукового обігу максимальної кількості історичних джерел, тощо. Тема колабораціонізму для України, нажаль, не вичерпана та потребує подальшої об'єктивної оцінки.

1.1 Джерельна база дослідження

Сучасна українська історична наука позбавилася радянської заангажованості та має змогу оперувати усіма доступними історичними джерелами, у тому числі розсекреченими архівами репресивних органів, джерелами особового походження, документами з європейських та особливо німецьких архівів. Робота з публікації джерел часів Другої світової війни продовжується, але вже зараз можна зробити висновок, що у радянський період проблема колабораціонізму замовчувалась, використовувалась для розправи з певними категоріями населення та звучала у офіційній пропаганді як довічне клеймо, а не багатогранне складне явище, яким він і був насправді.

Отже, виходячи із такої складної історіографічної спадщини, українським історикам є сенс переглянути усі засадничі аспекти історії Другої світової війни та колабораціонізму як однієї з ключових її проблем.

Протягом 1997 – 2000 років побачив світ чотиритомний збірник німецьких архівних матеріалів «Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів». Ці джерела мають неабияке значення для дослідження особливостей українського колабораціонізму, адже дають розуміння процесу та практичних виявів організації окупаційного режиму, тактичні та стратегічні цілі німецького командування щодо українських та місцевого населення, тощо. Оскільки внутрішня мотивація є визначальним чинником у приналежності до колабораційної діяльності, то дуже важливо розуміти які обставини були створені на окупованих територіях. Плюс не зайвим буде зрозуміти німецьке бачення подій на українських землях.

Зокрема, серед цих документів знаходимо свідчення генерального комісара Магунії, у яких він описує досвіт своєї дворічної діяльності та характеризує німецьку політику як «залізний кулак в оксамитовій рукавичці» [1]. Він відзначає, що найбільших успіхів окупаційний режим досяг в економічній діяльності, але у політичній сфері все виявилось набагато складніше. Магунія стверджує, що «поліцейські засоби для цивільного управління із відносно малим складом німецьких і дуже високим складом чужих сил вважалися достатніми, щоб підтримувати політику сили» [1, с. 80]. Таким чином, можна зробити висновок, що місцеве населення активно вступало до лав окупаційних поліцейських формувань, особливо на початковому етапі війни. Але за його словами, щоб отримати максимальну політичну підтримку українців, потрібно було «створити перед ними якесь політичне світло» [1, с. 81]. Тобто, комісар мав на увазі, що прагнення українців до незалежності мотивували б їх значно активніше йти на співпрацю з окупаційним режимом, що підтверджується рядом інших історичних джерел. З документа зрозуміло, що незалежна Україна не була в інтересах Вермахту, але Магунія вважає, що такі обіцянки були б не зайвими.

Описуючи соціальне становище місцевого населення, комісар зазначає, що мізерні харчові пайки отримували лише ті українці, які працювали на окупаційний режим [1, с. 83]. Відповідно, економічний колабораціонізм ставав фактично єдиним засобом до виживання, особливо у містах. Магунія згадує також процес вербування оstarбайтерів для роботи на підприємствах Німеччини і пише, що перші 100 тис. осіб зголосилися поїхати добровільно [1, с. 83]. Наскільки це можна вважати колабораціонізмом – дискусії у науковій літературі ще тривають.

Загалом Магунія характеризує німецьку пропаганду та діяльність у сфері освіти як недостатньо результативну, порівнюючи з

більшовицькими. Через це за його ж словами, частіше, ніж того хотілось би, німцям доводилося вдаватися до примусів та покарань. Тож, колабораціонізм на українських землях був переважно вимушеним кроком, який забезпечував виживання.

Крім того, збірник архівних матеріалів містить спеціалізовані укази окупаційної адміністрації. Наприклад, «Про трудову повинність та примусову працю» [11], «Директиву Розенберга щодо німецької пропаганди в Україні», яка дає можливість виявити важелі, які використовувала окупаційна адміністрація, щоб отримати прихильність саме українців, протиставити їх більшовикам, зіграти на національно-патріотичних почуттях задля залучення до співпраці, особливо серед ідейної молоді [2, с. 38 – 39]. «Про структуру населення на Лівобережжі, мову, церкву і вербування робітників для Райху», у якій містяться відомості про способи усунення недоліків пропаганди при вербуванні на примусові роботи до Німеччини, адже намічені показники так і не були досягнуті [10, с. 239].

Чимало джерел присвячено організації та діяльності українських збройних формувань, що брали участь у боях проти Червоної армії, зокрема «Меморандум Проводу Українських Націоналістів (ПУН) під проводом Андрія Мельника» [7] та «Меморіал про 1-шу Українську дивізію» [4]. Меморандум цікавить нас у межах даного дослідження з точки зору мотивації найбільш активної частини націоналістичного руху, яка спонукала її шукати союзника саме у нацистській Німеччині. Документ проголошує головною метою діяльності ОУН створення незалежної України, окреслює її територію та майбутній устрій, серед яких ключовим моментом вважається вихід України зі складу СРСР. Зближення з Німеччиною аргументується цивілізаційним вибором України, яка ментально пов'язує своє майбутнє із Заходом та економічними перевагами тісної співпраці. Цей документ жодним чином не свідчить про ідеологічну спорідненість українських націоналістів з

нацистською ідеологією, ба більше – наприкінці Меморандуму автори наголошують: «дуже важливо і бажано глибше ознайомитися із справжніми намірами Німеччини стосовно Східної Європи» [7, с. 21].

Важливим корпусом джерел під час дослідження проблематики колабораціонізму на українських землях під час Другої світової війни є джерела особового походження – листи, мемуари, спогади учасників подій, які хоч і можуть містити неточності фактичного характеру, але дуже добре відображають психологічний стан та внутрішню мотивацію різних категорій населення, що спонукала їх до колаборації з окупантами.

Зокрема мемуари Я. Овада «Бо війна війною...» [8] є дуже важливим джерелом – спогадами безпосереднього учасника подій, бійця дивізії «Галичина», добровольця. Праця має багатий фактичний матеріал відносно навчання та участі у бойових діях українців, крім того містить цікаві фото-матеріали. Таку ж цінність мають спогади П. Шандрука «Сила доблесті» – свідчення військового керівного складу, видатного українського державного діяча. Ці мемуари об'єднує одна цікава особливість – автори пройшли складний життєвий шлях у боротьбі за незалежну українську державу і жодного разу не згадують про прихильність до ідеології нацизму. Ці джерела підтверджують думку про вимушену тимчасову співпрацю українських націоналістів у військово-політичній сфері з нацистською Німеччиною задля досягнення стратегічної мети – здобуття незалежності України.

Отже, сучасна українська історична наука оперує достатньою кількістю джерел різних типів та видів, які дають уявлення про мотивацію, фактичні практичні прояви та наслідки колабораціонізму з окупаційним режимом на українських землях під час Другої світової війни.

РОЗДІЛ 2

НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКОГО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ З НІМЕЦЬКИМИ ОКУПАНТАМИ

2.1 Українське національне питання та колабораціонізм

Однією з особливостей історичного розвитку української нації була відсутність власної державності у міжвоєнний період, особливо це стосується західноукраїнських земель. Але українці протягом багатьох віків мали неабиякі державотворчі та національно-культурні амбіції, які, проте, так і не змогли реально втілитися на момент початку Другої світової війни. Радянська система виключала право українців на національне самовизначення, особливо гостро ця проблема відчувалася під час масових репресій 30-х років, коли фізично винищувалися представники української творчої, промислової та духовної інтелігенції. Цей фактор став не просто стимулюючим під час окупації українських територій німцями, а й прямо сприяв співпраці з окупаційним режимом.

За словами провідної української дослідниці колабораціонізму часів Другої світової війни Валентини Шайкан «ідейно-політичний колабораціонізм відноситься до маловивченої проблематики Другої світової війни на теренах України» [37, с. 128]. На її думку, найбільші складності у галузі дослідження національно-ідейного спрямування українського колабораціонізму визначаються довготривалим ідеологічним пануванням радянського режиму, який таврував усіх колаборантів як «зрадників» [41, с. 217], не враховуючи мотивацію, фізичні та психологічні загрози, економічні та політичні чинники співпраці, які розробляються у сучасній науковій думці.

Одним з перших національних місцевих громадських органів, створених для співпраці з німцями став Український Центральний Комітет (УЦК) на території Генерал-Губернаторства, головою якого був

В. Кубійович. На практиці Комітет не мав жодної реальної влади чи повноважень, навіть на місцевому рівні, але його члени мали на меті здобути реальний досвід роботи в управлінні та залучити до цього органу якнайбільше «свідомих українців» та сподівалися у майбутньому досягти того рівня довіри окупаційної адміністрації, за якого матимуть можливість реально впливати на стан речей та мовити своє слово у місцевій політиці [26, с. 128].

Цікавим є той факт, що у своїх спогадах та мемуарах українські націоналісти дуже часто акцентували увагу на тому, що мотивувало їх на співпрацю з німецькими окупантами. Перш за все згадувався «досвід управління», «досвід військової служби», військові формування визнавали необхідність забезпечення зброєю, участі у навчальних та військових операціях, набуття досвіду боротьби та запозичення військово-тактичних навичок для подальшої боротьби за незалежність України [5; 8; 12].

Звісно вище німецьке керівництво не вбачало необхідності йти назустріч національним прагненням українців, хоча було не проти використати можливості місцевих збройних формувань, їх знання місцевості та особливостей радянської військової справи у досягненні свої цілей. Але за перших проявів радикального самостійництва з боку українців їх позиція кардинально змінювалася, методика та підходи дуже нагадували радянський режим – найбільш активні діячі були заарештовані. Саме така доля спіткала представників ОУН-Б. у липня 1941 року вони проголосили незалежність України та створили власний уряд. Ця подія була розцінена німцями як прояв злочинності, вже через тиждень провідники українського націоналістичного руху Степан Бандера та Ярослав Стецько були заарештовані, а український уряд розпустили [37, с. 129].

Така ж доля спіткала представників іншого крила ОУН – ОУН-М, які проголосили утворення Української Національної Ради у Києві. Її

очільником став М. Величківський, який проігнорував заборону окупантів на організацію будь яких національних українських об'єднань та органів політичного управління. Не дивлячись на те, що Українська Національна Рада прагнула у тісній співпраці з німецьким керівництвом відродити українську державність, її діяльність була заборонена вже у листопаді 1941 року, а її учасники відповідно підлягали переслідуванням та арештам [27, с. 208].

У сучасній історичній літературі є думка про «політичну наївність українських націоналістичних сил» [42, с. 154]. По суті, довгі роки підпільної діяльності спричинили перебільшені сподівання на підтримку національних прагнень з боку німців, фактично це була спроба вивести національну боротьбу на легальний рівень та розширити коло її учасників в умовах відсутності карально-репресивної радянської системи. Але дійсно не були враховані політичні інтереси німців та їх плани на наші території, адже нацисти насправді не потребували політичних союзів. Їх головною метою було активне використання місцевого населення у сфері максимально раціонального виробництва у галузі сільського господарства та промисловості, адже забезпечення кампанії Третього Рейху продовольством та промисловою продукцією завжди було в пріоритеті. Німецькі архівні джерела дають змогу зрозуміти політику німців на початковому етапі війни, у яких вони власне визнавали, що не скупилися на «обіцянки пропагандистського характеру, які сягали навіть встановлення самостійної України» [1, с. 80-81].

Генеральний комісар окупованих українських територій Магунія робить висновок про прорахунки німців у галузі взаємин з українськими націоналістичними об'єднаннями та наголошує: «Наша політика, спрямована в першу чергу на максимальне використання землі і придушення будь-яких прагнень до самостійності, виявилася правильною. Неправильним було, на мою думку, те, що перед

українцями, часто занадто очевидно, демонструвалася наша політична мета, а ми не докладали жодних зусиль, щоб створити перед ними якесь політичне світло» [1, с. 81].

Отже, німецькі посадовці з часом прийшли до висновку, що співпраця з українськими націоналістично налаштованими силами не була здійснена та використана у повній мірі, у тому числі через непослідовну пропагандистську політику на окупованих територіях та у результаті були змушені перейти до інших форм і засобів залучення місцевого населення до колаборації. Українці ж, не знайшовши в особі гітлерівців необхідного союзника, були розчаровані та змушені повернутися до підпільних форм діяльності, тепер вже протиставляючи свої прагнення двом могутнім тоталітарним системам, що саме по собі майже не лишало шансів здобути перемогу у цій боротьбі.

2.2 Соціально-економічне підґрунтя українського колабораціонізму

Соціально-економічні фактори поширення явища українського колабораціонізму під час Другої світової війни теж відігравали досить важливе значення.

У контексті цього аспекту дослідження варто почати з того, що у соціально-економічному житті українців як Наддніпрянщини, так і Західної України у міжвоєнний період відбулось дуже багато подій, які так чи інакше вплинули на свідомість суспільства. Цей період був надзвичайно нестабільним. В. Шайкан характеризує його так: «репресії і політичні процеси проти ворогів народу, постійна боротьба з крайнощами: проявами буржуазного націоналізму проти творчої української інтелігенції, хвильовизму, волобуєвщини, скрипниківщини, шумськізму. Населення пережило численні чистки, голодомори 1921 – 1922 рр., 1932 – 1933 рр., колективізацію, розкуркулення, переселення, радянізацію західноукраїнських земель. Соціалізація більшості

радянських громадян відбувалася у період їх життєвої кризи та ще й у нестабільні періоди розвитку суспільства, коли ціннісні орієнтації особистості, її соціальна поведінка також змінювалися під тиском обставин» [26, с. 57].

Цікавою є статистика, наведена Валентиною Шайкан у монографії «Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни» [26]. На основі аналізу архівних джерел, а саме – анкет поліцаїв-колаборантів – авторка робить висновок про те, що переважна більшість колаборантів належала до тієї вікової категорії, яка найбільш схильна до особистісної кризи, а особливо якщо врахувати неможливість самореалізації часів міжвоєнного періоду, то їх вступ до лав нацистських формувань є цілком зрозумілим. Зокрема, у кількісному відношенні картина виглядала так: «Аналіз вікового складу другого допоміжного поліцейного охоронного підрозділу м. Луцька, сформованого гітлерівцями, також показує, що із 184 поліцаїв 114 осіб (майже 62%) становили особи, вік яких коливався від 42 до 46 років, 21 поліцай (11,4%) – від 47 до 63 років, 37 поліцаїв (20,1%) – від 30 до 41 року, 12 поліцаїв (0,65%) від 20 до 29 років» [26, с. 59].

Українська молодь також з певного ряду причин була дуже вразливою до обіцянок окупантів – їх соціальне самовизначення припало якраз на початок війни, тому світоглядні позиції не були досить міцними. На Волині у «міліційній школі» навчалось 182 особи, переважна більшість з них були віком від 17 до 21 року [29].

З точки зору приналежності до певного соціального прошарку, явища колабораціонізму в українському суспільстві теж можна пояснити кількома факторами. На думку Валентини Шайкан напередодні Другої світової війни в українському соціумі панувала така форма суспільної свідомості, яка фактично й визначила для українців переваги співпраці з окупантами. Вона наголошує: «Саме стихійне як ментально-психологічна форма свідомості, притаманне українському селянству,

для якого тісний зв'язок з землею, природою, народною культурою, релігією є невід'ємною частиною його життя. І якщо виникає ситуація, коли необхідно визначитися, з ким йти, з чим залишитися, то український селянин обирає завжди землю й того, хто її йому дає» [26, с. 62].

По суті земля для українських селян мала сакральне значення та була єдиним способом існування, тому політика окупаційної влади та їх тиск саме на цю точку болю дали їм змогу у деякому сенсі маніпулювати вибором українців та нав'язувати їм свою політичну волю. Але дуже часто такі колаборанти були більше зосереджені не на політичних задачах, потрібних німцям, а власне на праці на землі та забезпеченні себе та своєї сім'ї продовольством, в джерелах зустрічаються згадки про бажання покинути службу у той чи інший спосіб – симулювання хвороби або навіть дезертирство [15, с. 57].

Також до соціально-економічних причин колабораціонізму можна віднести пряму загрозу життю та здоров'ю населення через відмову співпрацювати з окупантами. Здавалося б не дуже очевидний причинно-наслідковий зв'язок, але виходячи з того, що німці розглядали українські землі лише як економічно-продовольчу базу для військового постачання Німеччини та військових дій Гітлера, уся їх окупаційна політика була спрямована на налагодження ефективного виробництва. З цією метою використовувалися погрози життю та здоров'ю, погрози у бік рідних та близьких, та багато інших методів. Відповідно, на захоплених територіях працювати повинні були усі, крім дітей віком до 14 років та тяжко хворих осіб [11]. З одного боку така праця вважалася колабораціонізмом, а з іншого зберігала життя значній кількості населення, а також відтягувала ці сили від більш глибоких форм колаборації з окупаційним режимом.

2.3 Особливості німецької окупаційної політики як фактор колабораційної діяльності

Власне саме поняття «окупаційний режим» передбачає утримання влади на захоплених територіях силовими методами, які впливають на населення не лише фізично, а й психологічно. Є різниця між добровільною співпрацею та примусовою, але і добровольці теж були різні. Зупинимося на цьому аспекті детальніше.

У науковій літературі панує думка, що німецький окупаційний режим був одним з найжорсткіших та поєднувався з «жорстоким колоніальним управлінням, поневоленням населення, геноцидом єврейського, циганського народів, переслідуванням патріотично настроєної частини української інтелігенції, робітників, селян, молоді, партійного та радянського апарату, відвертою українофобією, використанням економіки України в інтересах Третього Рейху» [37, с. 95 – 96]. Але що стосується психологічного, фізичного та соціально-економічного тиску та його наслідків, українська історіографія поки що не має відповідей на всі питання та потребує суттєвих допрацювань із залученням міждисциплінарних підходів соціологічного та психологічного спрямування.

Німецькі архівні джерела свідчать про відсутність єдиної думки чи то пак концепції окупаційної політики на українських землях [1, с. 80]. Частина гітлерівської верхівки говорила про необхідність наділення селян землею, сприяння місцевому підприємництву та у перспективі допускали створення незалежної України. Це мало залучити щонайбільше місцевого населення до підтримки німецького панування, що і було в принципі кінцевою метою. Але інша частина керівництва нацистської Німеччини, дотримуючись початкового плану по східних територіях, виконуючи пряму вказівку Гітлера, формували особливо жорсткий окупаційний режим, побоюючись місцевого цивільного

населення та надаючи військовим практично необмежені повноваження та гарантуючи відсутність будь-якої відповідальності.

Ідеологія нацизму та власне погляди А. Гітлера не передбачали існування не те, що незалежної України, а й взагалі будь-якого національного, політичного чи іншого формування. Ці території і населення на них були необхідні лише для одного – забезпечення майбутнього світового панування Третього Рейху. Існування партизанського руху та будь-якого іншого опору на окупованих територіях давали підстави для винищення цивільного населення.

З точки зору соціології, українське суспільство під час нацистської окупації, так званого нового порядку, було критично розбалансоване з точки зору основних соціальних характеристик – віковий, статевий склад населення, тощо. Деструктивні процеси посилювалися діяльністю поліцейських та каральних органів, що призводило на думку деяких дослідників до «розповсюдження катастрофічної свідомості та масової паніки серед населення» [30, с. 248].

У таких умовах можна говорити про зникнення морально-психологічних орієнтирів у масштабах соціуму, про масовий страх перед військовими та за своє життя, який підживлювався щоденним побутом, який не давав можливості задовольнити базові людські потреби у харчуванні, житлі, безпеці. Постійна відсутність відчуття власної гідності та людяності штовхала ряд людей на співпрацю з окупаційним режимом, з одного боку задля виживання, з іншого – як пошук достойних умов для існування.

Окупація українських територій супроводжувалася активною пропагандистською діяльністю, у якій німці, за їх власними висновками, поступалися радянській системі [10, с. 238]. Їм постійно доводилося вдаватися до залякування та до силових методів, залучаючи місцеве населення до співпраці, а також до підтримання порядку. Психологічний вплив, поєднаний з колективною травмою періоду активних бойових

дій, облог та окупації, спричинили підвищений рівень напруження, приниження гідності особистості, голод та страх за своє життя спричиняли вимушену співпрацю з окупаційним режимом, навіть якщо ззовні вона мала ознаки добровільності. Дуже складно провести межу між дійсно свідомим бажанням співпрацювати та сприяти окупантам і співпрацю з добровільними ознаками, але як реакцію на постійний тиск та приниження. Особливо складно розмежувати ці явища в історичній ретроспективі та засобами виключно історичної методології. Очевидно, що необхідно залучати засоби та методи суміжних суспільних наук та оновити наші погляди на історичні джерела. Чи можемо говорити про колективний стокгольмський синдром відносно колаборантів на українських землях під німецькою окупацією? Проблема потребує подальшого дослідження.

Таким чином, колабораціонізм на тимчасово окупованій території України під час Другої світової війни має цілий комплекс причин та факторів – політичних, економічних, соціальних, культурно-духовних. Тільки нещодавно в сучасній українській історіографії з'явилися дослідження психологічних аспектів колабораціонізму, які однозначно мали місце, але ще недостатньо висвітлені у науковій літературі та у підручниках історії. Колаборація як явище не завжди є свідомим вибором особистості, дуже часто це був єдиний можливий шанс вижити.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКОГО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

3.1 Військово-політичний колабораціонізм

Військовий та політичний колабораціонізм є найбільш складною проблемою для дослідження, адже фактично це найбільш заангажована радянською пропагандою сфера співпраці українців з німецьким окупаційним режимом періоду Другої світової війни. Насправді ж це явище притаманне практично усім окупованим нацистами територіям з деякими регіональними особливостями, які мали місце у результаті особливостей політичного та історичного розвитку певних територій. Зокрема, науковці відзначають головну відмінність – це відсутність в українців власної державності. Ті нації, які мали свою державу розпочинали колаборацію з політичних кроків – створення лояльного уряду, структур державного управління, тощо. Яскравим прикладом такої колаборації стала Франція та славнозвісний режим Віші. Українська політична ситуація була зовсім інакшою – відсутність в українців власної державності та століття боротьби за незалежність, спонукали значну частину патріотично налаштованої молоді співпрацювати з нацистами та сподіватися на їх політичну підтримку українського питання [31, с. 154].

Мотивація саме до військового різновиду колабораціонізму у середовищі українців пояснюється також високим рівнем психологічного та соціально-політичного тиску радянської системи як форми тоталітаризму на своїх громадян. Тут вже мова не лише про національний аспект репресивної політики, активна громадянська позиція була чи не головною перешкодою для тоталітарної системи. Карально-репресивна машина переслідувала будь яке вільнодумство, від політичних його форм, до економічних, соціальних, культурних та навіть

духовних. Пропагандистська техніка маніпулювання ставила на таких людях клеймо – куркуля, зрадника, буржуазного націоналіста, тощо. Тому у межах радянських територій вчені відмічають підвищений рівень поширення колабораціонізму, навіть серед етнічно російського населення. Яскравим прикладом може слугувати генерал Власов та його Російська визвольна армія, чисельністю понад двісті тисяч осіб [17].

Щодо практичного втілення, то військовий колабораціонізм це об'єднує поняття для співпраці у таких проявах як участь у військових формуваннях різних видів та типів, служба в поліцейських органах, охорона концтаборів, диверсійна діяльність в радянському тилу, перекладацькі послуги, тощо. Така співпраця носила системний характер, за підрахунками дослідників на початку Другої світової війни у цих сферах були задіяні близько 15 тисяч українців [20, с. 114].

У німецьких військових підрозділах, у тому числі у складі Люфтваффе та протиповітряних сил, проходили службу українські юнаки та підлітки. Служба у таких підрозділах вимагала ґрунтовної підготовки та вишколу, з цією метою на території Польщі були організовані тренувальні табори. У якості офіційного наставника німці залучили відомого громадського діяча та педагогі Т. Білостоцького [13, с. 62]. Окрім юнаків велася робота і з дівчатами, існувало спеціальне військове формування «СС-юначки», очолене українською журналісткою О. Кузьмович.

Українські добровольці виконували ряд різноманітних завдань, починаючи з безпосередньої участі у бойових діях до забезпечення логістики, зв'язку, розвідувальних операцій. Відома їх участь у багатьох військових операціях на усіх європейських фронтах. Цікаво, що самі вони називали себе «помічниками» [17], скоріше за все їм не давали відчутти себе повноцінними партнерами.

Окремо варто виділити колабораціонізм такої категорії населення як колишні військовополонені та дезертири з радянської армії. У

більшості випадків їх залучали до забезпечення потреб в тилу, вони активно долучалися до загонів так званої «допоміжної охорони», були зайняті на водійській, кухарській, санітарній роботі. Але якщо виникали відповідні умови та необхідність – їм видавали зброю. У німецьких колах таких колаборантів називали «хіві», вони носили на руці пов'язки з написом «Im Dienst der Deutschen Wehrmacht» («На службі німецького вермахту» [26, с. 240]. За підрахунками дослідників їх чисельність становила у середньому 10% від загальної кількості німецької піхоти [31, с. 155].

У цілому для німецького окупаційного режиму було типовим створення національних військових формувань на окупованих територіях, українці у цьому плані теж не стали винятком. Відома українська дослідниця колабораціонізму Валентина Шайкан наголошує: «Особливістю української військової колаборації є також крайня безпринципність, ідейна розгубленість, аморфність та невизначеність тієї частини українського населення, яка погодилася на співпрацю з окупантами» [26, с. 249]. У цьому контексті важливим аспектом є той факт, що українські націоналістичні сили розцінювали співпрацю з німцями як один із способів досягнення своєї основної мети у боротьбі за незалежність України та зовсім не розділяли ідеологію нацизму.

Найвідомішими українськими військовими формуваннями на службі Вермахту були батальйони «Нахтігаль», «Роланд» та дивізія «СС Галичина». Вони були створені ще до початку німецько-радянської війни. Українські націоналісти у численних мемуарах говорять про необхідність набуття передового військового досвіду для подальшої боротьби за незалежність України – участь у тренуваннях німецьких збройних формувань та військових операціях давала можливість здобути необхідний досвід та навички. Але разом з тим, вони намагалися зберегти національний характер військових загонів, принциповим було підпорядкування ОУН та присяга на вірність Україні, а не Гітлеру чи

Третьому Рейху [7, с. 17]. У результаті ця тактика не спрацювала, що продемонстрували масові арешти верхівки Організації українських націоналістів починаючи з 1942 року. Керівником «Нахтігаль» став Роман Шухевич, а до його складу увійшли близько 700 українських добровольців [19, с. 90].

Саме батальйон «Нахтігаль» у червні 1941 року захопив усі стратегічні об'єкти у Львові та проголосив Акт відновлення Української державності засобами радіозв'язку [19, с. 92]. Це стало формальним приводом до початку політичного переслідування діячів ОУН з боку німців. Такі події не входили до плану Третього Рейху, тому і «Нахтігаль», і «Роланд» були остаточно ліквідовані як військові одиниці у кінці 1942 року. Доля їх учасників склалася по-різному, більшість були заарештовані та потрапили до концентраційних таборів на території Польщі. Частина ж змогла уникнути арешту, але продовжувати легітимну діяльність вони не могли за будь якої влади, відповідно змушені були відновити діяльність Української повстанської армії у підпіллі, тільки ситуація стала ще складнішою – тепер вони мушили боротися на два фронти.

Таким чином український військовий колабораціонізм був представлений участю населення у військових операціях, підрозділах воєнізованої охорони, логістичною діяльністю в тилу, участю у диверсійних операціях в тилу противника, забезпеченням зв'язку, перекладу, забезпечення, тощо. Апогеєм співпраці з німцями у військовій сфері можна назвати створення та діяльність батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд», які зрештою були розформовані через ідейний конфлікт та різні погляди на український визвольний рух.

3.2 Співпраця в соціально-економічній сфері

Фашистська Німеччина була надзвичайно зацікавлена в економічному розвитку окупованих територій, адже забезпечення

військових операцій Третього Рейху силами однієї лише Німеччини було нереальним. Відповідно, у цьому контексті саме українські землі мали стратегічне значення, а також населення, яке б працювало на потреби німців. Економічна доцільність окупованих українських територій не викликала сумнівів та була пропрацьована у найдрібніших деталях на найвищому рівні. Існував ряд таємних директив з використання ресурсів, залучення населення, екстреної відбудови стратегічних об'єктів та шляхів сполучення. Особливо розраховували на залучення до трудової діяльності висококваліфікованих робітників вугільної галузі, інженерів, агрономів та інших стратегічно важливих спеціальностей. Домогтися цього було заплановано методами соціального стимулювання – достойна заробітна плата, продовольче забезпечення родин, медичні гарантії та інші вигоди.

Метою німецької окупаційної адміністрації на місцях було максимальне збереження підприємств та продовольчих об'єднань, а також залучення місцевого населення до економічної співпраці – обіцяли збереження робочих місць, заробітної плати, соціальних гарантій. Головним методом залучення населення була пропаганда, використовувались відповідні листівки, плакати, радіомовлення [21, с. 223]. Хоча, деякі представники вищого керівництва наполягали на примусовому залученні населення до необхідних робіт. На практиці діяли відповідно до обставин, але у більшості своїй використовувались силові методи примусу.

У травні 1941 року було організовано «Господарську інспекцію Півдня України», яка опікувалась питаннями налагодження роботи електростанцій, створенням ремонтних автотранспортних, авіаційних, артилерійських баз по усій території окупованої України. В. Шайкан зазначає: «За час діяльності цього відомства з окупованої території гітлерівці вивезли до рейху майже 30 ешелонів продовольства, велику кількість сільськогосподарської продукції передано вермахту. Керівник

інспекції також визнавав, що сприяв вивозу на роботу до Німеччини близько 15-20 тис. цивільного населення України. Це відомство вербувало громадян України для співпраці з німецькими окупаційними органами» [26, с. 274].

У планах окупаційних властей відновлення економічних структур передбачалося виключно у тих регіонах, де було можливо максимально використати ресурси на користь Німеччини, перевага надавалася виробництву продовольства та нафтопереробним підприємствам. Їх цікавила як готова продукція, так і сировина – вугілля, марганець, алюміній, залізна руда, каучук. Коли скінчилися запаси цих матеріалів, німці налагодили їх виробництво та видобування та продовжили вивозити усе до Німеччини.

Загалом головною метою окупаційного режиму в економічній галузі була максимальна експлуатація працездатного населення, відповідно до роботи залучались не тільки дорослі, а й діти віком від 14 – 15 років [11, с. 246].

Крім підтримання рівня виробництва продовольчих та промислових товарів, окупаційній адміністрації було необхідно забезпечити відновлення шляхів комунікації, пошкоджених або зруйнованих у ході бойових дій. Задля цієї мети використовувались так звані «трудові колони» – масовані заходи з відновлення шляхів сполучення, залізничних колій, розмінування полів, прибирання тіл загиблих та інших екстрених видів робіт, до яких залучалися робітники, які мали відповідну кваліфікацію та робітники без кваліфікації, це могли бути як чоловіки так і жінки у віковому діапазоні від 16 до 60 років [26, с. 281].

Окремо у контексті соціально-економічного колабораціонізму слід приділити увагу остарбайтерам. Після загальної мобілізації у 1941 році промислові підприємства у Німеччині гостро потребували робочої сили. Вихід із цієї ситуації німці знайшли у примусовому вивезенні до

Німеччини молоді з окупованих українських територій. За оцінками істориків з України вивезли більше 2 мільйонів осіб [31, с. 160], основна маса яких була примушена до роботи у Німеччині. Але приблизно п'ята частина остарбайтерів поїхала до Німеччини добровільно – це результат агітації та пропаганди окупаційних властей, які поширювали листівки та плакати про райські умови та гідний рівень життя для робітників у Німеччині.

Але такий підйом спостерігався тільки на початкових етапах війни, адже рідні і друзі остарбайтерів так чи інакше почали отримувати листи, у яких була описана уся правда про умови праці в Німеччині. Крім того, дехто з остарбайтерів повертався на батьківщину – наприклад хворі або травмовані, які не могли виконувати поставлені завдання – та був наглядним прикладом використання людських трудових ресурсів у Німеччині [16]. Тож після спаду активності з боку місцевого населення окупаційна влада вдалася до силових методів та продовжувала постачати робочу силу до Німеччини.

Таким чином, економіка та людські трудові ресурси українських земель мали для німецької окупаційної влади стратегічно важливе значення, у цій галузі було організовано відновлення та нарощування промислового та сільськогосподарського виробництва, тотальне використання трудових ресурсів як на окупованих територіях, так і у самій Німеччині.

3.3 Культурний колабораціонізм: грані взаємодії

Культурна сфера цікавила німецьке окупаційне керівництво з точки зору розширення сфери впливу на місцеве населення та активізації добровільної співпраці. Це не означає, що німці дбали про культурно-духовні почуття українців, це був просто один з інструментів для досягнення кінцевої мети. При чому центральне керівництво гітлерівської Німеччини не вбачало у цьому нагальної потреби, але на

місцях німецькі посадовці були схильні створити ілюзію свободи віросповідання та можливості культурної самовизначеності. Зокрема, рейхсміністр окупованих східних територій А. Розенберг наголошував: «Надмірне обмеження культурних проявів українства може потягти за собою не радісне ставлення до праці, а відразу до неї, замість залучення населення на свій бік – пасивний опір» [2, с. 38].

На практиці декларувалося вільне використання української мови, діяльність освітніх осередків, театрів, музеїв та періодики. Хоча до практичного втілення цих пропагандистських лозунгів дуже часто навіть не доходило, але відповідне враження на культурну інтелігенцію на початковому етапі війни вони все ж таки справили. В. Шайкан наголошує: «осередки «Просвіти», «ЖСУ», «Жіночих комітетів» та інших організацій створювалися за ініціативою «похідних груп» ОУН і були справжніми місцевими центрами культурного і суспільно-політичного життя» [37, с. 311]. Але окрім класичних видів культурно-освітньої діяльності, ці осередки набули ознак своєрідних громадських організацій та прагнули стати буфером між місцевим населенням та окупаційною німецькою адміністрацією.

Якщо говорити про освітню галузь, то варто відзначити, що німці надавали їй великого значення та приділяли відповідну увагу. Усі без виключення вчителі та вихователі проходили перевірку, яка включала автобіографію, підтверджену кількома свідками та своєрідну анкету, яка містила питання про національність, політичну чи військову приналежність. У результаті – до роботи у школах під німецьким керівництвом допускалися постраждалі або репресовані вчителі, або родичі репресованих радянською владою осіб, дезертири з радянської армії, тощо. Такі люди більш охоче йшли на співпрацю з німецькими окупаційними освітніми закладами і виглядали більш «благодійними» для німців. Особливістю цієї групи колаборантів є те, що фактично їх вибір був зроблений задовго до початку війни та у якомусь сенсі

зроблений замість них. Їх життя та праця за радянської влади стали причиною переслідувань та репресій і співпраця з німецьким окупаційним режимом була для них єдиною надією на краще життя.

Змістовне наповнення освітнього процесу теж зазнало кардинальних змін – це контролювали німецькі спецслужби. Уся радянська пропаганда вилучалася з підручників, заборонялася російська мова та вводилося вивчення німецької. Повернулася система фізичних покарань та штрафів для батьків, чиї діти не ходили до школи [37, с. 313].

Загалом самі ж німці визнавали свою діяльність у сфері освіти незадовільною. Постійні перевірки призвели до гострої нестачі вчителів, вихователів та викладачів. Дійсно ідейних колаборантів серед них було мало, тому і директиви німецькі щодо освіти втілювалися частково або навіть зустрічали опір. Німці визнавали, що радянська система освіти була налагоджена краще і пропагандистська складова у ній була більш результативною [1, с. 88].

Інші галузі культурного життя місцевого населення теж зацікавили окупаційну адміністрацію. Перш за все під вплив гітлерівців потрапили засоби масової інформації, вся періодика, яка публікувалася під час окупації так чи інакше виконувала завдання німецької пропаганди, тобто була по суті колаборантською. Це була умова її існування в принципі. Статистика свідчить, що на підконтрольній райхскомісаріату «Україна» території публікувалися більше ста таких видань, які підлягали жорсткій цензурі [18, с. 62]. Особливістю таких видань були виключно німецькі джерела інформації з відповідною фільтрацією інформації, відсутність будь яких історичних екскурсів в українську історію задля попередження поширення самостійницьких настроїв та постійна критика радянської системи, яка фактично давала змогу українцям вперше заговорити про культурно-національні утиски та переслідування радянського періоду [40].

Не можна сказати, що усі редактори та автори однаково сприймали нову реальність – деякі просто пристосувались до нових обмежень, намагаючись не суперечити власній совісті, а деякі повністю сприйняли нову ідеологію та висвітлювали діяльність та постать Гітлера як визволителя України. У більшості випадків окупаційна українська преса перебільшувала користь та успіхи німецького панування, змальовувала економічне процвітання, до якого було надто далеко та культурну свободу, яка була повністю цензурована.

Музейно-архівна сфера опинилася у подібній ситуації. Принциповою умовою їх існування стали тематичні виставки, присвячені руйнаціям та злочинам радянського режиму. Музей-архів переходової доби, очолюваний видатним вченим О. Оглоблиним, провів ряд виставок з красномовними назвами «Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва» [18, с. 69], «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя» [18, с. 69], та ін. Паралельно з цією роботою українські науковці намагалися проводити дійсно цінні наукові дослідження, впорядковувати та зберігати музейні фонди, відновлювати зруйновані експозиції. Показовим у цьому контексті можна вважати вчинок директора Бердичівського музею Б. Куткіна, який не виконав наказ про евакуацію цінних експонатів під час відступу німецьких військ та натомість відправив за вказаною адресою коробки з цеглою [18, с. 71].

В інтересах своєї пропаганди німці використовували також кіно. Усі діючі кінотеатри можна вважати колабораційними, адже демонструвалися у них фільми німецького виробництва та перед початком сеансу обов'язково вмикали політичні ролики. Але така діяльність не набула значного поширення та на думку самих гітлерівців не була задовільною, зорганізувати такі покази було можливо лише у

великих містах, у сільській місцевості для цього просто не було достатньої матеріально-технічної бази.

Багато митців обслуговували німецьких військових – влаштовували концерти, вистави, виконували замовлення з живопису, тощо. Передусім це було вигідно у матеріальному сенсі, інших джерел існування у таких діячів просто не було. Деякі митці отримували за таку роботу премії, але частіше за все це була винагорода харчами, що на той час було дуже важливим джерелом існування, особливо у містах. Такі заклади дуже часто обслуговували тільки німців, виконували відповідні твори та мали німецький репертуар.

Отже, причини колабораціонізму у сфері культури, освіти та духовності мало чим відрізнялися від інших сфер діяльності суспільства – передусім це фізичне виживання, пристосування до нових умов та правил гри, намагання хоч якимось чином продовжити творчу діяльність. Деяку роль у співпраці з німцями представників творчої інтелігенції зіграв досвід утисків та переслідувань радянської влади. Дійсно ідеологічний характер така колаборація носила досить рідко і була скоріше винятковим явищем, ніж масовим.

ВИСНОВКИ

Колабораціонізм за своєю суттю є складним, неоднозначним суспільно-психологічним та етичним явищем та виникає у результаті взаємодії певних суб'єктів на окупованих територіях з представниками окупаційної адміністрації, це можуть бути як окремі особи так і певні угруповання або об'єднання – політичні сили, громадські організації, господарські об'єднання та ін. Це могла бути як добровільна так і вимушена співпраця з окупантами у різних галузях буття соціуму: політичній, військовій, економічній, побутовій, соціокультурній.

У науковій літературі є чимало думок стосовно класифікації колабораціонізму. Найбільш поширений національний принцип, який класифікує колабораціонізм на український, російський, французький і т.д. Також використовуються більш вузькі критерії класифікації, наприклад за соціальною приналежністю колаборантів – інтелігенція, духовенство, селяни, тощо, а також у залежності від галузевого спрямування колабораціонізму розрізняють військово-політичний, соціально-економічний, культурний, духовний. Деякі вчені вважають, що для бездержавних націй, якими на той час були українці, поняття колабораціонізму не варто застосовувати, адже співпраця на побутовому рівні була неминучою.

Узагальнюючи погляди сучасних науковців, можна визначити український колабораціонізм часів Другої світової війни як вимушену або добровільну співпрацю українського населення на окупованих територіях з фашистами у різних сферах суспільно-політичного життя. Особливостями саме українського колабораціонізму вважаємо відсутність власної державності та багаторічну боротьбу за самовизначення проти офіційної радянської влади. Міжвоєнний період позначився для українців політичними, соціальними, культурно-духовними утисками та переслідуваннями, репресіями та фізичним

знищенням практично усіх проявів вільнодумства. Багато в чому це стало визначальним мотивом до пошуку більш вигідного та лояльного політичного режиму, у перспективі здобуття незалежності України за підтримки Німеччини. Саме патріотично налаштована молодь та українські націоналісти стали соціальною базою військово-політичних форм колабораційної діяльності на українських землях під час Другої світової війни. У військово-політичній сфері одними з перших на співпрацю з німцями зголосилися представники Організації українських націоналістів, у результаті чого були організовані такі українські збройні формування у складі Вермахту як «Нахтігаль» та «Роланд». Принциповим моментом було те, що українці вбачали у цій співпраці можливість для України здобути незалежність і аж ніяк не підтримували фашистську ідеологію гітлерівської Німеччини. У результаті німецьке керівництво прийняло рішення про ліквідацію українських воєнізованих формувань «Нахтігаль» та «Роланд», а провідних діячів ОУН було заарештовано. Фактично українські націоналісти не знайшли в особі Німеччини політичного союзника та змушені були продовжити підпільну діяльність, проте боротися довелося вже на два фронти.

Соціально-економічні фактори поширення явища українського колабораціонізму під час Другої світової війни теж відігравали досить важливе значення. Економіка та людські трудові ресурси українських земель мали для німецької окупаційної влади стратегічно важливе значення, у цій галузі було організовано відновлення та нарощування промислового та сільськогосподарського виробництва, тотальне використання трудових ресурсів як на окупованих територіях, так і у самій Німеччині. Колаборація як явище не завжди є свідомим вибором особистості, дуже часто це був єдиний можливий шанс вижити.

Серед проаналізованих у роботі причин колабораціонізму не можна виділити жодну як домінуючу. У політичному житті тогочасної України склалися такі обставини, що націоналістичні сили прагнули

будь-що знайти союзника у боротьбі з радянським тоталітаризмом. З економічної точки зору на окупованих територіях потрібно було працювати аби якось вижити та прогодувати сім'ю. у соціальній сфері український народ зазнав таких потрясінь та винищення цілого прошарку заможних селян, що навіть примарні надії та обіцянки німців сприймалися з надією. Зрештою, реальне життя часів окупації набагато складніше, ніж ми уявляємо, дуже часто виокремити якусь одну причину колаборації неможливо. Усі вони витікають одна з одної та тісно переплетені.

Таким чином завданням сучасної української історичної науки є не лише дослідження явища колабораціонізму як такого, а комплексний аналіз нещодавно відкритих засекречених архівних джерел, пошук правдивих свідчень, глибинне дослідження причин та мети співпраці українського населення з фашистами під час Другої світової війни. У нашому суспільстві досі існує проблема деформованих уявлень про події того періоду, а без незаангажованого погляду неможливе суспільне примирення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Генеральний комісар Магунія про німецьку політику в Україні: «Залізний кулак в оксамитовій рукавичці» (31.05.1944 р.). *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*. Т. 4. Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. С. 79 – 95.
2. Директиви Розенберга щодо німецької пропаганди в Україні (16.12.42 р.). *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*. Т. 3. Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. С. 38 – 42.
3. Дневник німецького офіцера «Київ». URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/24613>
4. Документ 1. Меморіал про 1-шу Українську дивізію. *Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія*. Львів, 2000. С. 414 – 419.
5. Загачевський Є. Спогади фронтовика: одісея сірого «коляборанта». URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2112/file.pdf>
6. Інструкція в справах створення української дивізії. *Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія*. Львів, 2000. С. 399.
7. Меморандум Проводу Українських Націоналістів (ПУН) під проводом Андрія Мельника. 14 квітня 1941 року. *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*. Т. 1. Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. С. 17 – 28.
8. Овад Я. Бо війна війною... Спогади URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ovad_Yaroslav/Bo_viina_viinoiu/
9. Письмо Кладочного Йосифа к митрополиту Андрею Шептицькому об политической ситуации в Галиции за 26.02.1942 года. URL: <https://doc-08-1o-docs.googleusercontent.com/docs/securesc/kqдли7d5uhca0fv4vhrugsrph2>

[5eqaf6/gflf4k7ve6gssi045tsjuvuajhm4scae/1644731475000/09621048130468182044/08529711530302946947/1TrnCVzKF65Wq_LB-J5SdDuKIn8fim2Ka?authuser=0](https://www.gutenberg.org/files/59466/59466-h/59466-h.htm)

10. Про структуру населення на Лівобережжі, мову, церкву і вербування робітників для «Райху». *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*. Т. 2. Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 236 – 248.
11. Про трудову повинність та примусову працю. 5 серпня 1941 року. *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*. Т. 1. Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. С. 245 – 247.
12. Шандрук П. Сила доблесті. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shandruk_Pavlo/Syla_doblesti.pdf

Література

13. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. 528 с.
14. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939– 1945). Львів, 2003. 686 с.
15. Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. К., 2008. Вип. 11. С. 88–97.
16. Гетьманчук М. Сучасні підходи до висвітлення природи, причин та проявів радянського колабораціонізму періоду Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Чис. 27. 2022. С. 142 – 148.
17. Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній

- історіографії. *Військово-історичний меридіан*. Вип. 1 (23). К., 2019. С. 63 – 76.
18. Горобець В. Економічний та культурний колабораціонізм: формула співпраці. *Військово-історичний меридіан*. Вип. 3 (21). К., 2018. С. 56 – 73.
 19. Горобець В. Співпраця з ворогом як вимушена модель поведінки та стратегія виживання. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 3 (21). К., 2018. С. 56 – 74.
 20. Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистого виміру проявів збройного колабораціонізму в Райхскомісаріаті «Україна» URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2010_13/4.pdf
 21. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). К., 2012. 174 с.
 22. Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни URL: <http://history.org.ua/JournALL/war/11/26.pdf>
 23. Заболотна Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 94 – 112.
 24. Косик В. Український батальйон «Нахтігаль». *Правда історії. Роки окупації України 1939 – 1944*. К.: Українська видавнича спілка. 2008. С. 90 – 99.
 25. Косик В. Про «Нахтігаль» та українські поліцейські батальйони 1941 – 1945. *Правда історії. Роки окупації України 1939 – 1944*. К.: Українська видавнича спілка. 2008. С. 99 – 116.
 26. Маєвський О. Плакатне мистецтво в пропагандистсько-агітаційних кампаніях із залучення трудових ресурсів України. *Український історичний збірник*. Вип. 18. 2015. С. 223 – 242.

27. Орлянський В.С. Деякі особливості української колаборації в роки Другої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIX: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. С. 205–212.
28. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). К., 2009. 282 с.
29. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин, 2010. 592 с.
30. Польова З. Порівняння методологічних підходів до осмислення проблем колабораціонізму та опору. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 24: *Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій та обставин*. Львів, 2014. С. 247–254.
31. Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941 – 1944): причини і прояви. К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. 29 с.
32. Тішин О. Політика німецької окупаційної адміністрації у сфері промисловості на території південно-східної України у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі. *Емінак*. 2017. № 2 (3). С. 55 – 62.
33. Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження. *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти*. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. 108 с. С. 41–48.
34. Хвіст В. Кримсько-татарський колабораціонізм в роки Другої світової війни: сучасне бачення. *Вісник аграрної історії*. № 11–12. – 2005. С. 114–120.
35. Чальцева О. Категорія «колабораціонізм» як багатокомпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. № 2 (2022). С. 56 – 60.

36. Шайкан В.О. Колабораціонізм в аграрній сфері на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони. Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 219 – 221.
37. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 466 с.
38. Шайкан В.О. Повсякдення українців під німецькою окупацією. 1941 – 1944 рр. К., 2010. 80 с.
39. Шайкан В. Пропагандистські акції українських самостійницьких формувань на завершальному етапі Другої світової війни. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. С. 455 – 469.
40. Шайкан В., Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні в роки Другої світової війни. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/21.pdf>
41. Шайкан В. Репресивно-каральні дії радянської влади проти колаборантів в роки Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 217 – 229.
42. Штефан В. Л. Колабораціонізм у роки Великої Вітчизняної війни 1941- 1945 рр. *Інтелігенція і влада*. 2010. Випуск 19. С.152-164.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Головко Тетяна Віталіївна, учасниця освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

25.09.2022

Тетяна ГОЛОВКО